majade puudumisel peetakse kooli mõisate rehtedes, talumajades ja saunades. Harva leidub taluruumide kõrval kamber kooli tarvis, veel harvemini on kõnet iseäralisest koolimajast akna, ahju ja korstnaga. Õpetaja ei saa, peale õige väheste erandite, palgaks muud kui teo-orjusest vabastamist või selle kergendamist; üksikuis kohtades tuleb sellele ka veel maa juurde. Et õpetajad oma ülesandele sugugi ei ole ette valmistatud, — on ju selle ameti pidajaks harilikult endised mõisateenijad ja mitut liiki „vabadikud", kelle hulgas kindralkuberneri „patendi" järele isegi liiderlikke ja muidu kõlbmatuid ja täiesti harimatuid isikuid leidub, — siis on nende töö loomulikult õige puudulik. Erandina nimetatakse sama koolikatsumise puhul ka naisterahvast õpetajana: Laiuse kihelkonnas, Jõgeva vallas on „Ellakvere Kai" kohaliku kirikuõpetaja tunnistuse järele lapsi väga hästi õpetanud.

Koolikatsumis-komisjon annab igas kihelkonnas valjusid käske uute koolide asutamise, kooliruumide parandamise ning ehitamise ja õpetajate palgaolude tõstmise ning kindlustamise kohta. Et koorem tegelikult juba isegi majandusliselt ja õigusliselt äärmises viletsuses vaevleva talupoja peale veeretatakse, jäävad kooli tõstmise kavatsused valjudest eeskirjust hoolimata suurelt osalt ainult paberile.

1802. aastal avati uuesti Tartus ülikool Eesti-, Liivi-, Kura- ja Soomemaa tarvis. Ülikoolil on neli teaduskonda: usu-, õiguse-, arsti- ja filosoofia-teaduskond, viimane nelja osakonnaga: mõtte- ja arvuteaduse, looduse-, keele- ja ajaloo-, tehnoloogia-majandusteaduse osakond. 1850. a. lahutatakse filosoofia-teaduskond kaheks: ajaloo-keeleteaduse ja füüsika-matemaatika teaduskonnaks. Mitu korda päevakorral olnud kavatsused ülikooli või tema üksikuid osasid Tartust Vene sisemaale ära viia, mida iseäranis ilmasõja ajal suure ägedusega püüti teostada, ei läinud täide, viimasel ajal peaasjalikult eesti organisatsioonide ja tegelaste vastuseismise tõttu, ja nii töötas ülikool Tartus vahet pidamata kuni 1918. aastani. Suurema osa sellest ajast on ülikool saksakeelne, õppejõud tulevad peaasjalikult Saksamaalt. 1889. a. peale ülikoolis ettevõetud „reformide" tagajärjel saab Tartu ülikool, kes siitsaadik oma eri-põhikirja alusel töötanud, uue õiguslise aluse, korralduselaadi ja tegevuseilme, sarnastudes teiste vene-õppekeelsete Vene ülikoolidega, vene soost õppejõududega ja üliõpilastega kiirelt kasvavas enamuses. Eranditena tarvitavad saksa keelt veel mõned välismaalastest professorid, niisama jääb usuteaduskonna õppekeeleks kuni 1916. a. sügiseni saksa keel. Eesti rahvuskultuurilised huvid leiavad, peale üksikute ülikooli õppejõudude poolt kordasaadetud uurimistööde eestlaste asukoha, ajaloo ja keele aladel, õieti väikest otsekohest tähelepanu eesti lektori ametisse kutsumise läbi, kes eesti keele ja kirjanduse üle loenguid peab. Iseärasusena peab nimetama, et üheksakümnete aastate sees oli eesti lektor sunnitud oma loenguis ja seletuste andmises vene keelt tarvitama. 1916. a. detsembrikuus asutati haridusministeeriumi korraldusel esimesed rahvakeelsed professuurid — eesti ja läti õppekeelega — tegeliku usuteaduse tarvis usuteaduskonnas.